

ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดพหุปัญญาเกี่ยวกับปัญญาในพระพุทธศาสนา
A Critical Study of Multiple Intelligences and
Paññā in Buddhism

ต่อพงษ์ วรกุล Toapong Worakul^๑
ปิยานุช ไบไม้ Piyanut Baimai^๒

บทคัดย่อ

บทความนี้สรุปผลจากงานวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดพหุปัญญาเกี่ยวกับปัญญาในพระพุทธศาสนา” ซึ่งมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการคือ (๑) ศึกษาแนวคิดพหุปัญญา (๒) ศึกษาปัญญาในพระพุทธศาสนา และ (๓) ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดพหุปัญญาเกี่ยวกับปัญญาในพระพุทธศาสนา

พบว่า พหุปัญญา เป็นทฤษฎีทางปัญญา หรือความสามารถทางสมองที่มีหลายด้านของบุคคลที่ใช้ในการดำรงชีวิต ซึ่งปัญญาแต่ละด้านที่มีในบุคคลจะมีความสัมพันธ์สมกลมกลืนกันจนกลายเป็นลักษณะเฉพาะของบุคคลนั้นๆ โดยที่ปัญญาแต่ละด้านสามารถพัฒนาได้ด้วยการฝึกฝน ปัญญาในพระพุทธศาสนา หมายถึง ความรู้แจ้ง ความรู้ชัด ความเข้าใจ ความรู้เท่าทันสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง โดยแบ่งออกเป็น ๒ ระดับคือ (๑) โลภียปัญญา (ปัญญาในขั้นเบื้องต้น) เป็นความฉลาดรอบรู้ในเรื่องการยังชีพ (๒) โลกุตตรปัญญา (ปัญญาขั้นสูง) เป็นความฉลาดรอบรู้ในเรื่องการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ แนวคิดพหุปัญญาเกี่ยวกับปัญญาในพระพุทธศาสนามีลักษณะเด่นและด้อยแตกต่างกัน การนำลักษณะเด่นของแต่ละอย่างมาบูรณาการด้วยกันทำให้เกิดเป็นองค์ความรู้ใหม่ที่ได้ประโยชน์มากขึ้น เพราะเป็นการนำฐานความคิดของกระบวนการทางจิตของปัญญาทางพระพุทธศาสนา มาบูรณาการร่วมกับแนวคิดทางจิตนิยมของพหุปัญญา กระบวนการนี้เป็นผลให้เกิดความสะดวกในการศึกษา ง่ายต่อการทำความเข้าใจ และเหมาะสมกับบริบทของชีวิตผู้คนในปัจจุบัน

คำสำคัญ: พหุปัญญา ปัญญาในพระพุทธศาสนา โลภียปัญญา โลกุตตรปัญญา

^๑ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Buddhist Studies, Graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

^๒ ผู้ช่วยผู้จัดการ โรงเรียนเพ็ญจิตตพงษ์ อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง

Abstract

This article is a summary of the outcome from the dissertation “A Critical Study of Multiple Intelligences and *Paññā* in Buddhism”. It has 3 objectives: (1) to study the concept of Multiple Intelligences, (2) to study *Paññā* in Buddhism and (3) to analytical study of the concept of Multiple Intelligences and *Paññā* in Buddhism.

From the study It is found that: 1) Multiple Intelligences is the theory of intelligence and many abilities of the human brain for livelihood. All kind of the intelligences within a person have the relationship in a harmonious blend and become the identity of the person, each type of intelligence can be developed with practice and the proper promotion. 2) The wisdom of Buddhism, it means insight knowledge, clear knowledge, understanding and knowing things as they really are. These may be categorized in to 2 levels as follows: (1) *Lokiyapaññā* (worldly wisdom). This is basic wisdom, consisting of a thorough knowledge of how to lead one’s life in general among the people of the world.(2) *Lokuttarapaññā* (Supramundane wisdom). This is the highest wisdom, above the world. It is at the level of noble paths, fruits and *Nibbāna*. 3) From The analysis of the concept of Multiple Intelligences and *Paññā* in Buddhism, It is seen that the two concepts have the difference of advantages and disadvantages, if the advantages of each integrated together, it can make a new knowledge the great benefit caused by taking the concept of mental processes integrated with materialism. This synthesis resulted in an easiness to learn and understand, it is appropriate to the context of people’s lives today.

Keywords: Multiple Intelligences, Wisdom, worldly wisdom, Supramundane wisdom.

๑. บทนำ

ในยุคปัจจุบันที่เต็มไปด้วยการแข่งขันผู้คนได้พยายามเพิ่มศักยภาพของตนให้โดดเด่นเพื่อจะได้มีความรู้ความสามารถในการจัดการกับเรื่องราวต่างๆในชีวิตประจำวัน เพื่อผลแห่งความสุขกายสบายใจตลอดถึงความมั่นคงในอนาคต หนึ่งใน การเพิ่มศักยภาพนั้นก็คือการพัฒนา ด้านปัญญา ทฤษฎีพหุปัญญาของ ดร.โฮเวิร์ด การ์ดเนอร์^๓ เป็นศาสตร์แห่งโลกตะวันตกที่ผู้คนจำนวนมากได้ให้ความสนใจและเป็นที่ยอมรับ เนื่องจากการศึกษาในแนววิทยาศาสตร์ ทางด้านประสาทวิทยาพฤติกรรม ทฤษฎีนี้ได้ระบุว่าปัญญาของแต่ละบุคคลจะมีความสามารถ เฉพาะด้านที่แตกต่างไปจากคนอื่น และมีความสามารถในด้านต่างๆไม่เท่ากัน ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ เฉพาะของแต่ละคน และเขาวีปัญญาของแต่ละบุคคลจะไม่อยู่คงที่ระดับเดิมเหมือนเมื่อตอนเกิด แต่สามารถเปลี่ยนแปลงได้หากได้รับการส่งเสริมที่เหมาะสม ทางด้านของศาสตร์ตะวันออกซึ่งถือ ว่าเป็นศาสตร์ที่เก่าแก่มาพร้อมกับความเป็นศาสนา และถูกยอมรับว่าเป็นหลักการทาง วิทยาศาสตร์ที่พิสูจน์ได้ คือ เป็นศาสนาที่ตั้งอยู่บนของหลักการของเหตุและผล มองสิ่งต่างๆใน ลักษณะที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน และมีความเปลี่ยนแปลงเป็นไปตามกฎเกณฑ์ที่แน่นอน โดยไม่มีผู้สร้างหรือไม่มีผู้ดับขันดลแต่ประการใดและด้วยลักษณะดังที่กล่าวไปแล้วนี้ จึงมีคำ กล่าวขานถึงพระพุทธศาสนาว่าเป็น “ศาสนาแห่งปัญญา”^๔ จากข้อมูลเบื้องต้นนี้ ทำให้ผู้วิจัย เกิดแรงบันดาลใจที่จะศึกษาเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดพหุปัญญากับปัญญาใน พระพุทธศาสนา” เพื่อวิเคราะห์ และสังเคราะห์ให้ได้องค์ความรู้ใหม่ที่จะสามารถนำไปใช้ให้เกิด ประโยชน์กับชีวิตจริง และสามารถนำไปสู่การศึกษาค้นคว้าต่อไปในภายภาคหน้า

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๒.๑ เพื่อศึกษาแนวคิดพหุปัญญาของ ดร.โฮเวิร์ด การ์ดเนอร์
- ๒.๒ เพื่อศึกษาปัญญาในพระพุทธศาสนา
- ๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคิดพหุปัญญา กับปัญญาในพระพุทธศาสนา

๓. ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการศึกษาค้นคว้าทางเอกสาร (Document Research) โดยมีการศึกษาค้นคว้าวรรวบรวมข้อมูลต่างๆดังนี้

๓.๑ รวบรวมและศึกษาข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับหลัก แนวคิดพหุปัญญาของ ดร.โฮเวิร์ด การ์ดเนอร์ และปัญญาในพระพุทธศาสนาจากแหล่งข้อมูลคือ

---

^๓ Gardner, H., *Frames of Mind, The Theory of Multiple Intelligences*, Tenth-anniversary edition, (New York: Basic Book, 2011)

^๔ สุรพล ไกรสรารุฒิ, *คู่มือปัญญาในพระพุทธศาสนา* (กรุงเทพฯ: ธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ปกหลัง.

สำนักวิทยบริการมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ และ
สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยเชียงใหม่

๓.๒ ศึกษาวิเคราะห์ ทำความเข้าใจ สังเคราะห์ข้อมูลอันเป็นสาระของพหุ
ปัญญา และปัญญาในพระพุทธศาสนา โดยทำการเปรียบเทียบ พร้อมทั้งสังเคราะห์ให้ได้องค์
ความรู้ใหม่ และเสนอความเห็นของผู้วิจัยโดยมุ่งให้ต่อบัณฑิตผู้ประสงค์

๔. ผลการวิจัย

การศึกษาเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ แนวคิดพหุปัญญา กับ ปัญญาใน
พระพุทธศาสนา” ทำให้พบประเด็นคำตอบที่ทำให้เข้าใจเรื่องปัญญาทั้งสองซึ่งสอดคล้องกับ
วัตถุประสงค์ดังนี้

๔.๑ แนวคิดพหุปัญญาของ ดร.โฮเวิร์ด การ์ดเนอร์

จากการศึกษาทฤษฎีพหุปัญญาสรุปได้ว่า จากแนวคิดเดิมเกี่ยวกับเชาวน์ปัญญา
มนุษย์ได้ถูกทำให้เชื่อว่าปัญญาถูกกำหนดมาพร้อมกับการเกิดของบุคคลและมีแบบทดสอบ
เรียกว่า แบบทดสอบไอคิว และคะแนนที่ได้จะเป็นตัวกำหนดเชาวน์ปัญญาของบุคคลนั้นตลอดไป
โดยที่องค์ประกอบของเชาวน์ปัญญาจะไม่เปลี่ยนแปลงไปตามวัยหรือประสบการณ์มากนัก ซึ่ง
การ์ดเนอร์ ได้แย้งว่าความฉลาดในลักษณะแนวคิดของไอคิวนั้นไม่เพียงพอที่จะชี้ไปสู่การแสดงความ
ความสามารถของมนุษย์ที่มีมากมาย สำหรับแนวคิดใหม่คือทฤษฎีพหุปัญญาในทัศนะของ การ์ด
เนอร์ หมายถึง ความสามารถของมนุษย์ที่จะค้นหาปัญหา และแก้ไขปัญหารวมไปถึง
ความสามารถในการคิดค้นสิ่งใหม่ๆ เพื่อตอบสนองหรือรับใช้สังคมของตน คุณลักษณะทาง
ปัญญาหรือความสามารถทางสมองของบุคคลแบ่งได้เป็นหลายด้าน แต่ละด้านมีความสัมพันธ์
เกี่ยวข้องกันเมื่อด้านใดได้รับการพัฒนาจะมีผลให้ด้านอื่นพัฒนาขึ้นตามได้ การทำงานใดๆก็ต้อง
อาศัยความสามารถหลายด้านประกอบกัน และบุคคลแต่ละคนจะมีความสามารถในด้านต่างๆไม่
เหมือนกัน มีลักษณะเด่นและด้อยในความสามารถไม่เท่ากัน ความสามารถแต่ละอย่างที่มีใน
บุคคลจะผสมผสานกลมกลืนกันจนกลายเป็นลักษณะเฉพาะของบุคคลนั้นๆ และที่สำคัญสามารถ
เพิ่มระดับปัญญาแต่ละด้านด้วยการฝึกฝน เพราะปัญญาจะไม่อยู่คงที่เหมือนขณะที่เกิด ปัญญา
สามารถเปลี่ยนแปลงได้หากได้รับการส่งเสริมที่เหมาะสม พหุปัญญาประกอบด้วยความสามารถ
๑๒ ประเภทคือ ๑) ด้านภาษา ๒) ด้านการใช้เหตุผล และคณิตศาสตร์ ๓) ด้านดนตรี ๔) ด้าน
สรีระและการเคลื่อนไหว ๕) ด้านมิติและความสัมพันธ์ ๖) ด้านการเข้าใจตัวเอง ๗) ด้าน
มนุษย์สัมพันธ์^๔ ๘) ด้านธรรมชาติ ๙) ด้านการดำรงชีวิตและความคิดใคร่ครวญ ๑๐) ด้าน

^๔ Gardner, H., *Intelligence Reframed: multiple intelligences for the 21st century* (New York: Basic Book, 1999), p. 41-43.

คุณธรรม ๑๑) ด้านวิสัยทัศน์^๖ และ ๑๒) ด้านปรัชญาญาณ การได้มาของพหุปัญญา สามารถแยกออกเป็นหลักใหญ่ได้สองประการคือ ๑) ปัญญาที่ได้มาจากสภาพทางชีววิทยาของบุคคล หรือ พันธุกรรม ๒) ปัญญาที่ได้มาจากสภาพแวดล้อม และการฝึกฝน ทางด้านอุปสรรคของการพัฒนาพหุปัญญาก็คือ ๑) พื้นฐานของระบบประสาททางสมอง ซึ่งสมองในแต่ละส่วนจะบงการการทำงานของพหุปัญญาในแต่ละด้าน หากเกิดความบกพร่องของสมองในส่วนใด พหุปัญญาที่เกี่ยวข้องกับสมองส่วนนั้นก็จะบกพร่องหรือหยุดชะงักตาม ๒) ประสบการณ์จุดรั้งปัญญาคือ ประสบการณ์ต่างๆที่มาจากสิ่งแวดล้อมที่ปัจเจกบุคคลได้สัมผัสพบเจอ และเกิดผลกระทบทางจิตใจเป็นความรู้สึกทางด้านลบเช่น ความอับอาย ความรู้สึกผิด กลัว ผิดหวัง ฯลฯ ซึ่งความรู้สึกด้านลบเหล่านี้มีสาเหตุมาจากความเกี่ยวข้องพันกับพหุปัญญาในด้านนั้น ทำให้จิตใจ อารมณ์ และความรู้สึกของบุคคลมีการต่อต้านต่อพหุปัญญาในด้านนั้นๆ สำหรับประโยชน์ของพหุปัญญาคือ ช่วยให้ผู้เรียนเข้าใจตนเองและผู้อื่น รู้จุดเด่นจุดด้อยของตนเอง ช่วยให้เรียนรู้ได้ดี และมีความมั่นใจในตนเอง สามารถนำไปใช้กับผู้เรียนได้ทั้งหมด ทุกวัย ทุกเพศ แม้แต่ผู้ที่มีความบกพร่องทางสมอง และผู้พิการ

๔.๒ ปัญญาในพระพุทธศาสนา

ปัญญาในพระพุทธ ศาสนาเป็นศาสตร์อมตะเก่าแก่เป็นหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่มีความเป็นนามธรรมสูง เป็นหลักธรรมที่กล่าวถึงองค์รวมของความสามารถของมนุษย์ที่มีกระบวนการคิดจากนามธรรมสู่รูปธรรม หมายถึง ความรู้ทั่ว ความรู้เข้าใจชัดเจน กิริยาที่รู้ชัด และปริชาหยั่งรู้ชัด โดยที่ความรู้กิริยาหรือปริชาดังกล่าวสามารถจำแนกเห็นถึงเหตุผล สิ่งใดดีสิ่งใดไม่ดี และสิ่งนั้นมีคุณหรือโทษ ประโยชน์หรือมิใช่ประโยชน์เป็นต้น และยังสามารถที่จะจัดแจง จัดสรร และจัดการสิ่งต่างๆ ทั้งในระดับการดำรงชีพ ตลอดจนระดับสูงสุดที่มุ่งการพ้นทุกข์อย่างยั่งยืน โดยเข้าใจความจริงของสรรพสิ่ง ซึ่งจะทำให้ชีวิตอยู่ในภาวะที่ประเสริฐในมุมมองของพระพุทธศาสนา คือ การรู้ชัดในอริยสัจ ๔ อันได้แก่ความทุกข์ ต้นเหตุของความทุกข์ ความดับทุกข์ และทางแห่งการดับทุกข์ นอกจากนี้ยังสามารถเปรียบปัญญาได้กับแสงสว่าง เมื่อเทียบกับภาวะที่ยังไม่มีปัญญาว่าเปรียบได้กับความมืด^๗ ปัญญาได้ถูกแบ่งออกเป็นหลายประเภท และมีระดับของปัญญาตั้งแต่ระดับการดำรงชีวิต และระดับสูงสุดคือพหุปัญญาโลก^๘ โดยมีฐานของแนวคิดมาจากกระบวนการรับรู้ของจิต ที่ต้องอาศัยทั้งกายและจิตทำงานประสานกัน เป็นปรากฏการณ์ที่สามารถพิสูจน์ได้ และสามารถวัดระดับของปัญญาได้โดยใช้การเจริญจิตต

^๖ Gardner, H., *Changing Minds: The Art and Science of Changing Our Own and Other People's Minds* (Harvard Business School Press, Boston, MA, 2004), p. 217.

^๗ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๔.

^๘ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๗๓/๘๐.

ภาวนามหาสติปัฏฐาน ๔ เพื่อละกิเลส หรือที่เรียกว่าสังโยชน์ ๑๐^๙ ซึ่งเมื่อบุคคลสามารถลดละกิเลสได้เท่าใด จะเป็นสัดส่วนผกผันชีวิตถึงระดับปัญหาที่มากขึ้นของบุคคลนั้นๆ ทางด้านการได้มาของปัญหาแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทคือ ๑) ปัญหาที่ได้มานอกเหนือจากการฝึกฝน คือปัญหาที่ได้มาจากอดีตชาติ ซึ่งเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในขั้นแรกพร้อมกับการเกิด คือปัญหาที่สำเร็จด้วยอานุภาพแห่งกรรมเก่ามาแล้ว หรือเรียกว่า “ชาติกปัญหา”^{๑๐} และ ๒) ปัญหาที่ได้มาจากการฝึกฝน ซึ่งสามารถพัฒนาต่อไปได้ตลอดอายุขัย จนกระทั่งเกิดปัญหารู้แจ้งในสรรพสิ่งสำหรับการศึกษาได้ศึกษาการได้มาของปัญหาจาก ๓ รูปแบบคือ ๑) จากคัมภีร์พระไตรปิฎกหรือจากแหล่งที่มา^{๑๑} คือ สุตมยปัญหา จินตามยปัญหา และภาวนามยปัญหา ๒) ตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ๓) ตามหลักอุทเทกรรม ๔ ประกอบด้วย ๔ ประการ คือ (๑) การเสวนาสัตบุรุษ (๒) การฟังคำสอน (๓) การพิจารณาไตรตรองอย่างแยบคาย (๔) การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม^{๑๒} สำหรับอุปสรรคในการพัฒนาปัญญาเรียกว่า ปัญจธรรมมี ๓ ประการคือ ๑) ตัณหา ๒) มานะ และ ๓) ทิฐิ ทางด้านจุดมุ่งหมายของปัญญาในพระพุทธศาสนาแบ่งได้เป็น ๓ ระดับ^{๑๓} คือเพื่อประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ในอนาคต และเพื่อการบรรลุธรรม^{๑๔}

๔.๓ วิเคราะห์แนวคิดพหุปัญญา กับปัญญาในพระพุทธศาสนา

พหุปัญญาเป็นทฤษฎีที่ถูกสร้างและพัฒนาในยุคปัจจุบัน เป็นศาสตร์ร่วมสมัยโดยการรวมเอาศาสตร์ทางด้าน ประสาทวิทยาและจิตวิทยามาบูรณาการเข้าด้วยกัน มีความเป็นวิทยาศาสตร์ที่มีผลการวิจัยเป็นบทพิสูจน์ มีหลักการและการแบ่งประเภทของปัญญาอย่างเป็นรูปธรรมชัดเจน เป็นศาสตร์ที่เข้าถึงและเข้าใจได้ง่าย เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการดำรงชีวิตที่เข้าใจได้โดยคนปกติทั่วไปในยุคปัจจุบัน อีกทั้งได้มีความพยายามที่จะเพิ่มประเภทของปัญญาให้ครอบคลุมวิธีการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทั้งหมดเช่น ปัญญาด้านการดำรงชีวิตและการคิดใคร่ครวญ ด้านคุณธรรม ด้านวิสัยทัศน์ และด้านปรัชญาญาณ แต่ก็ไม่สามารถสร้างการวิจัยที่สามารถรับรองผลได้ ด้วยเพราะมีข้อจำกัดจากฐานของแนวคิดซึ่งเป็นเพียงการศึกษาที่อยู่ในรูปของวัตถุนิยม ซึ่งเป็นเรื่องของคุณสมบัติทางสมอง และจิตวิทยาเท่านั้น ทางด้านปัญญาในพระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมทางพระพุทธ ศาสนาที่มีความเป็นนามธรรมสูง เป็นหลักธรรมที่กล่าวถึงองค์รวมของความสามารถของมนุษย์ที่มีกระบวนการ การคิดจากนามธรรมสู่รูปธรรม ตั้งแต่

^๙ อย.ฉก.ก. (บาลี) ๒๒/๔๓/๕๐๑, อย.ฉก.ก. (บาลี) ๒๒/๔๓/๒๙, ชุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๖๙๙/๔๕๘.

^{๑๐} วิสุทธิ. (ไทย) ๔/๕.

^{๑๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓/๒๗๑.

^{๑๒} อย.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๔๘/๓๖๗-๓๖๘.

^{๑๓} ชุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๓๗/๓๔๒, ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๗/๕๐๗, ชุ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๓๗/๖๙.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๒๙๘.

ระดับการดำรงชีวิต ไปจนถึงระดับสูงสุดคือพันวิสัยโลก โดยมีฐานของแนวคิดมาจากกระบวนการรับรู้ของจิต ที่ต้องอาศัยทั้งกายและจิตทำงานประสานกัน เป็นปรากฏการณ์ที่สามารถพิสูจน์ได้ แต่สำหรับปัญญาในระดับสูงต้องใช้การบำเพ็ญปฏิบัติจึงจะทราบได้ด้วยผู้ปฏิบัติเอง หรือผู้ที่มีระดับความสามารถทางจิตที่อยู่ในระดับเดียวกันหรือสูงกว่าจึงจะทราบได้ จากการวิเคราะห์แนวคิดทั้งสองจะเห็นได้ว่าทั้งพหุปัญญาและปัญญาในทางพระพุทธศาสนาต่างมีลักษณะเด่นในตัวเองที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งหากนำลักษณะเด่นของปัญญาทั้งสองแนวคิดนี้มาบูรณาภาพเข้าด้วยกันก็จะสามารถทำให้เกิดประโยชน์สูงสุดได้

๔.๔ การสังเคราะห์แนวคิดพหุปัญญา กับปัญญาในพระพุทธศาสนา และการนำไปใช้ในชีวิตจริง

การสังเคราะห์แนวคิดทั้งสองและนำไปใช้ในชีวิตจริงเพื่อพัฒนาปัญญาของบุคคลให้ได้อย่างเต็มขีดความสามารถนั้น ในอันดับแรกจะต้องทราบถึงปัญญาที่คิดตัวมาแต่เดิมของบุคคลนั้นๆ เพราะถือว่าเป็นปัญญาด้านเด่นที่ถนัด เพื่อที่จะได้ง่ายต่อการพัฒนาและฝึกฝน ในการค้นหาลักษณะเด่นทางปัญญาของแต่ละบุคคลสามารถค้นหาได้จากแบบทดสอบทางจิตวิทยา ซึ่งอ้างอิงจากทฤษฎี พหุปัญญาของการ์ดเนอร์ โดยสามารถหาได้โดยง่ายจากแหล่งข้อมูลทางการศึกษาทั่วไป เช่นในหนังสือ หรือจากทางเว็บไซต์ต่างๆ เช่น Neuro-link^{๑๔} ในแบบประเมินจะเป็นกลุ่มคำถามให้ผู้ถูกประเมินตอบเพื่อค้นหาปัญญาเด่นที่มีอยู่ในตัวบุคคล และเมื่อตอบแบบสอบถามเรียบร้อยแล้ว ระบบจะประเมินค่าโดยอัตโนมัติ ซึ่งแสดงผลออกมาว่าผู้รับการประเมินมีปัญหาในด้านใดมาก และจะมีข้อเสนอแนะต่างๆ เกี่ยวกับแนวทางในการดำเนินชีวิตและด้านการศึกษาว่าควรมุ่งไปทางไหนตามจุดเด่นที่ตัวเองถนัด ตลอดถึงแนะนำวิธีการปฏิบัติตนเพื่อลดจุดด้อยหรือลดอุปสรรค และสนับสนุนลักษณะเด่นที่มีของผู้ถูกประเมิน ในการค้นหาปัญญาเด่นที่มีอยู่เดิมของบุคคลนี้ สามารถหาได้จากการสังเกตและพิจารณาตนเอง หรือให้ผู้อื่นใกล้ชิดพิจารณาได้เช่นกัน เพื่อเป็นข้อยืนยันหรือเทียบเคียงผลประเมินจากแบบทดสอบพหุปัญญา หลังจากทราบถึงปัญญาด้านเด่นที่มีมาแต่เดิม และอุปสรรคทางปัญญาของแต่ละบุคคล นั้นๆ แล้ว ลำดับต่อมาคือการนำหลักของการพัฒนาปัญญาในพระพุทธศาสนาเป็นหลักคิด โดยใช้หลักไตรสิกขา และหลักกุศลธรรม ๔ มาเป็นหลักในการพัฒนาปัญญา ซึ่งมีรายละเอียดขั้นตอนดังต่อไปนี้ ๑) นำหลักของไตรสิกขาข้อที่ ๑ คือ ศีลสิกขา มาประยุกต์ปฏิบัติ เพื่อเป็นการเตรียมพื้นฐานของการประพฤติที่เหมาะสมให้พร้อมกับการพัฒนาปัญญาในด้านนั้นๆ และเพื่อให้เป็นกติกายกห้ามไม่ให้ประพฤติผิดในทางที่จะบั่นทอนหรือไปจุดรั้งการพัฒนา ซึ่งจะทำให้การพัฒนาปัญญาเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ เช่นหากต้องการที่จะพัฒนาปัญญาด้านร่างกายและการเคลื่อนไหว ก็ต้องมีความประพฤติที่เหมาะสมคือต้องรู้จักดูแลสุขภาพ ออกกำลังกาย รับประทาน

^{๑๔} Serif WebPlus, X7, 2014, Neuro-Link, Brain Training The Neuroscience of Learning., http://www.neuro-link.org/web/brain_training.htm. (Accessed on 2016/3/1).

และพักผ่อนอย่างพอเพียง เพื่อร่างกายที่สมบูรณ์ ๒) เตรียมพื้นฐานทางจิต หรือเรียกว่าสมาธิศึกษา เพื่อที่จะได้มีจิตใจที่เข้มแข็งมุ่งมั่น และมีสมาธิพร้อมที่จะทำการฝึกฝนปัญญาด้านนั้นๆ การมีสมาธิจะทำให้จิตใจนิ่งไม่ซัดส่ายหรือวอกแวก สามารถไปถึงเป้าหมายที่ตั้งไว้ได้ง่าย ลำดับต่อมาใช้หลักปัญญาพุทธธรรม ๔ คือ ๑) ต้องคบหาผู้ทรงปัญญาในด้านที่จะฝึกฝนนั้นๆ (สัพปุริสสังเสวะ : การเสวนาสัตบุรุษ) ซึ่งในความหมายนี้รวมไปถึงการนำตัวเองเข้าไปอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสม หรือเข้าหาแหล่งความรู้ที่เอื้อประโยชน์ต่อการพัฒนาปัญญานั้นๆ เพื่อที่จะนำไปสู่ขั้นที่ ๒ คือ ๒) การรับฟังหรือเอาความรู้จากผู้ทรงปัญญาหรือแหล่งความรู้นั้น (สัทธัมมัสสวนะ : การฟังคำสอน) เนื่องจากการหาความรู้จากผู้ทรงปัญญาจะต้องมีจิตที่ตั้งมั่นในเรื่องนั้นๆ หากจิตไม่เป็นสมาธิการฟังคำบรรยายหรือการรับรู้ข้อมูลจากผู้ทรงปัญญา หรือแม้กระทั่งการรับข้อมูลโดยการอ่านจากหนังสือ หรือจากสื่อต่างๆ ย่อมไม่ได้ประสิทธิภาพและขาดประโยชน์ เมื่อได้รับฟังคำสอน หรือได้รับความรู้มาจากแหล่งต่างๆ แล้ว ลำดับต่อมาคือ ๓) ต้องนำความรู้ที่นำมาพิจารณา ไตร่ตรอง ใคร่ครวญอย่างสมเหตุสมผล อย่างเป็นกระบวนการ (โยนิโสมนสิการ : การพิจารณาไตร่ตรองอย่างแยบคาย) ซึ่งมีหลักของการคิดวิเคราะห์ถึง ๑๐ วิธีการ^{๑๖} การคิดอย่างเป็นกระบวนการนี้ ต้องใช้จิตที่เป็นสมาธิเพ่งพินิจ ด้วยกระบวนการความคิดที่เป็นระบบจึงมีการสังสม ส่งผลให้ผู้นั้นเป็นผู้มีความคิดที่แยบคาย คิดตามเหตุผลตามสภาวะที่เกิดขึ้นจริง เล็งเห็นถึงคุณค่า ประโยชน์และโทษจากเรื่องราวต่างๆ ทำให้เกิดปัญญาที่สามารถไตร่ตรองถึงสภาวะธรรมอันเหมาะสม หรือเข้าใจสภาพองค์รวมของปัญญาที่ต้องการฝึกฝนนั้นๆ ได้เป็นอย่างดี หลังจากที่ได้พิจารณาอย่างแยบคาย และได้รู้ถึงเหตุผลต่างๆ ในขั้นตอนต่อมาคือ ๔) การนำความรู้ที่ได้มานั้นมาใช้ให้เหมาะสมกับสภาพ (อัมมานุธัมมปฏิบัติ : การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม) คือการเลือกความรู้ที่ได้มานั้นให้ถูกกับบริบทที่เกี่ยวข้อง หากเลือกความรู้ผิดกับบริบทที่กำลังสนใจอาจส่งผลเสียมากกว่าผลดี ดังนั้นการพัฒนาปัญญาให้สมบูรณ์จำเป็นต้องฝึกการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม เช่นการสัมผัสตัวเป็นสร้างมนุษย์สัมพันธ์ที่ดีในสังคมหนึ่ง แต่ในอีกสังคมหนึ่งอาจเป็นสิ่งที่ตรงกันข้าม หรือในบางโอกาสเป็นสิ่งที่ดีแต่ในบางเวลาอาจเป็นการกระทำที่ผิดกาลเทศะ ดังนั้นหลักปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม จึงเป็นหลักการ ที่ต้องนำมาใช้วิเคราะห์อีกครั้งหนึ่งเพื่อเป็นการยืนยันในความถูกต้อง และมั่นใจได้ว่าความรู้ที่ได้มานี้เป็นความรู้ที่ดีและเหมาะสมด้วยประการทั้งปวง

จะเห็นได้ว่าเมื่อพัฒนาปัญญาถึงขั้นตอนนี้ จะสามารถนำหลักการนี้ไปพัฒนาปัญญาด้านอื่นๆ ที่สนใจได้ ซึ่งขึ้นอยู่กับลักษณะเฉพาะทางปัญญาของแต่ละบุคคล ซึ่งปัญญาที่พัฒนาได้ในขั้นตอนนี้อยู่ในระดับของการดำรงชีวิต เป็นการพัฒนาปัญญาเด่นของบุคคลจน

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม*, (กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๕๙), หน้า ๕๐-๑๒๘.

สามารถทำตนให้โดดเด่นในหน้าที่การงานมีชื่อเสียงและเงินทอง มีความเป็นอยู่ที่สบาย สิ่งเหล่านี้จะเป็นพื้นฐานที่สำคัญที่จะทำให้การพัฒนาปัญญาไปถึงเป้าหมายของประโยชน์ที่สูงขึ้นได้ แม้มนุษย์จะพัฒนาปัญญาจนสามารถบรรลุประโยชน์สุขในระดับต้นมาได้แต่ใช้ว่าจะเพียงพอเนื่องจากความไม่มั่นใจในสถานะปัจจุบัน มนุษย์จึงจำเป็นต้องพัฒนาปัญญาจนสามารถบรรลุประโยชน์สุขระดับที่สอง คือประโยชน์สุขในอนาคต เป็นประโยชน์ที่เลยจากตามองเห็น (นามธรรม) เช่นการมีชีวิตที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่นจะทำให้ผู้ให้มีความสุขเนื่องจากเป็นคุณธรรมภายในสิ่งนี้จะช่วยเสริมหนุนจิตใจทำให้เกิดความเชื่อมั่นศรัทธาในคุณความดี ปัญญาเพื่อประโยชน์สุขในอนาคตนี้ถือเป็นปัญญาในระดับการดำรงชีวิต เพราะเป็นปัญญาที่ยังไม่ได้อบรมจิต เป็นปัญญาที่ยังมีกิเลสครอบงำอยู่

สำหรับการพัฒนาปัญญาในขั้นสูงสุด หากบุคคลมีความสนใจที่จะพัฒนาปัญญาไปจนถึงเป้าหมายแห่งการบรรลุธรรมจะต้องเจริญปัญญา ซึ่งจำเป็นต้องรู้สภาวะความเป็นจริงต่างๆ อย่างชัดเจนเพื่อให้ปัญญาเกิดขึ้น ได้แก่ การเข้าใจเรื่องชีวิตซึ่งเป็นเบญจขันธ์ ที่ประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ระดับของความเข้าใจเรื่องขันธ์ ๕ ดังกล่าว อายุตนะ ๖ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท วัฏจักรแห่งกรรมและผลแห่งกรรม กฎไตรลักษณ์ ลำดับขั้นแห่งปัญญา ตลอดจนจนประโยชน์ของการเจริญปัญญา และการหลุดพ้นจากความทุกข์โดยสิ้นเชิง การที่จะรู้สภาวะแห่งความเป็นจริงเหล่านี้ได้ ก็คือการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ตามหลักสติปัฏฐาน ๔^{๑๗} ซึ่งเป็นหลักธรรมสำหรับปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์หรือละกิเลส ทำให้จิตมีคุณภาพที่สูงขึ้น จนถึงขั้นที่สามารถตัดหรือละสังโยชน์ออกจากจิตใจได้ โดยการตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้ตามความเป็นจริงว่าสิ่งนั้นๆ มันเป็นของมันเองโดยธรรมชาติ สติปัฏฐานจำแนกได้เป็น ๑) กายานุปัสสนา การตั้งสติพิจารณากาย ๒) เวทนานุปัสสนา การตั้งสติกำหนดพิจารณาความรู้สึก ๓) จิตตานุปัสสนา การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ๔) ธัมมานุปัสสนา เป็นการตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ในการกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริงนั้นเรียกว่า วิปัสสนาญาณ ซึ่งแบ่งเป็น ๑๖ ระดับ ที่เรียกว่า ญาณ ๑๖ หรือ โสฬสญาณ^{๑๘} เป็นระดับสภาวะธรรมของบุคคลที่ปฏิบัติวิปัสสนา เพื่อเป็นการจำแนกให้เห็นลำดับญาณ หรือภูมิรู้ภูมิธรรมทางปัญญาที่เกิดขึ้นกับผู้เจริญวิปัสสนานั้นๆ เมื่อปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ จะทำให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุถึงปัญญาขั้นสูงสุด ซึ่งระดับขั้นของการไปสู่ปัญญาที่บรรลุธรรมมี ๔ ระดับโดยขึ้นอยู่กับการละสังโยชน์ได้คือ ๑) โสดาบัน คือผู้ถึงกระแสเข้าสู่มรรค ปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง ๒) พระสกทาคามี คือผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น ๓) พระอนาคามี คือผู้

^{๑๗} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๑๘} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐๓/๓๑๗.

จะปรินิพพานในที่สุดจะไม่กลับมาเกิดอีก เป็นผู้ทำให้ศีลสมาธิบริบูรณ์ แต่ปัญญาทำได้พอประมาณ ๔) พระอรหันต์ คือผู้ควรแก่ทักษิณา หรือการบูชาพิเศษเป็นผู้สิ้นอาสวะ^{๑๙}

การพัฒนาปัญญาตามหลักการของปัญญาสังเคราะห์นี้ สามารถพัฒนาปัญญาตามประเภทของพหุปัญญาได้ทุกด้าน และสามารถเสริมเติมเต็มให้กับปัญญาด้านที่ต้องรอผลการค้นคว้ารับรองของ การ์ดเนอร์ เช่น ด้านคุณธรรม ด้านวิสัยทัศน์ และด้านปรัชญาญาณ เพราะการนำเอาปัญญาในทางพระพุทธศาสนามาสังเคราะห์ร่วมกันนี้ เป็นการนำเอาจุดเด่นของหลักธรรมที่ใช้กระบวนการทางกายและจิตที่มีลักษณะเป็นองค์รวมครอบคลุมเรื่องของปัญญาทั้งหมดมาเติมเต็มแนวคิดพหุปัญญาที่มีข้อจำกัดที่ศึกษาเพียงระบบประสาททางสมอง และจิตวิทยาเท่านั้น

๕. สรุปและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุป

จากการศึกษาสรุปได้ว่า พหุปัญญาเป็นศาสตร์สมัยใหม่ เป็นศาสตร์ทางด้านประสาทวิทยา-จิตวิทยา มีความเป็นวิทยาศาสตร์ที่มีผลการวิจัยเป็นบทพิสูจน์ที่เห็นได้ชัด มีลักษณะเป็นรูปธรรมสูง เป็นศาสตร์ที่เข้าถึงและเข้าใจได้ง่ายโดยปุถุชนธรรมดา โดยมีหลักการและการแบ่งประเภทของปัญญาเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน สำหรับการพัฒนาแนวคิดนี้ได้มีความพยายามที่จะเพิ่มประเภทของปัญญาให้ครอบคลุมวิถีการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทั้งหมด แต่ก็ไม่สามารถสร้างการวิจัยที่จะสามารถรับรองผลได้ ด้วยเพราะมีข้อจำกัดจากฐานของแนวคิดซึ่งเป็นเพียงการศึกษาที่อยู่ในรูปของวัตถุนิยม ซึ่งเป็นเรื่องของคุณสมบัติของสมองและจิตวิทยาเท่านั้น ทางด้านปัญญาในพระพุทธศาสนา เป็นศาสตร์เก่าแก่เป็นหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่มีความเป็นรูปธรรมสูง ซึ่งกล่าวถึงองค์รวมของความสามารถของมนุษย์ที่มีกระบวนการคิดจากนามธรรมสู่รูปธรรม ตั้งแต่ระดับการดำรงชีวิต ไปจนถึงระดับสูงสุดคือพ้นวิสัยโลก โดยมีฐานของแนวคิดมาจากกระบวนการรับรู้ของจิต ที่ต้องอาศัยทั้งกายและจิตทำงานประสานกัน เป็นปรากฏการณ์ที่สามารถพิสูจน์ได้ การนำลักษณะเด่นของแนวคิดทั้งสองมาบูรณาภาพเข้าด้วยกัน สามารถทำให้ได้ปัญญาสังเคราะห์ที่มีประโยชน์สูงสุด เพราะเป็นการนำฐานความคิดของกระบวนการทางจิตมาร่วมพิสูจน์สรุปผล ในขณะที่เดียวกันปัญญาทางพระพุทธศาสนาที่มีความเป็นนามธรรมสูงนั้น ได้ถูกนำมาจัดรูปแบบแยกแยะให้เข้ากับบริบทของสังคมปัจจุบัน เพื่อให้เห็นเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจนโดยใช้หลักคิดของพหุปัญญา ทำให้เข้าใจได้โดยง่าย และหากได้ศึกษาต่อไปก็สามารถเข้า

^{๑๙} เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์, พุทธวิปัสสนา, พิมพ์ครั้งที่๔, (กรุงเทพฯ:พิมพ์มหาราชพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า๙๖-๑๒๗.

สู่ปัญญาในระดับที่สูงขึ้น คือการเข้าใจสัจธรรมของชีวิต และรู้แจ้งในสรรพสิ่ง สู่ปัญญาขั้นสูงสุด ได้อย่างเป็นลำดับต่อไป

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

การเข้าใจเรื่องปัญหาทางโลกหรือปัญหาในระดับการดำรงชีวิตที่เป็นศาสตร์สมัยใหม่จากตะวันตก เป็นเรื่องที่เข้าถึงและเข้าใจได้ง่าย มีผลการวิจัยเป็นบทพิสูจน์ที่เห็นได้ชัดเจน จากการที่ได้ศึกษาในเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดพหุปัญญากับปัญญาในพระพุทธศาสนา” ทำให้ทราบถึงความแตกต่างอย่างเห็นได้ชัดระหว่างศาสตร์ตะวันตกซึ่งเป็นศาสตร์สมัยใหม่ กับศาสตร์เก่าแก่คือหลักธรรมแห่งพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยจึงเห็นว่าผู้คนที่ควรที่จะศึกษาการวิจัยนี้ เพื่อให้ได้ทราบถึงความแตกต่าง ตลอดถึงประโยชน์ของปัญญาทั้งสองแนวคิด และนำการบูรณาการของของศาสตร์ทั้งสองนี้ ไปปรับใช้ในการดำรงชีวิตให้ได้ดียิ่งขึ้น อีกทั้งเป็นแนวทางอันจะนำไปสู่ความเข้าใจในปัญญาระดับสูงขึ้น ซึ่งเป็นภาวะของผู้มีปัญญาอย่างแท้จริง นั่นคือการบรรลุธรรม สำหรับในเชิงวิชาการผู้วิจัยเห็นว่า นักการศึกษา นักวิชาการ ควรจะศึกษาและทำความเข้าใจการวิจัยนี้ เพื่อจะได้ทราบถึงหลักการและบูรณาการของทั้งสองแนวคิดนี้ ทั้งจะได้เป็นจุดเริ่มแห่งการค้นคว้าวิจัยเพื่อให้ได้องค์ความรู้ใหม่ เพื่อให้ถึงบทสรุปที่จะครอบคลุมปัญญาในวิถีโลก และปัญญารู้แจ้งในที่สุด

บรรณานุกรม

- ต่อพงษ์ วรกุล “ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดพหุปัญญาแก้ปัญหาในพระพุทธศาสนา” วิทยานิพนธ์
พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต (สาขาวิชาพระพุทธศาสนา), บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.
- พระพุทธโฆษาจารย์. คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์
(อาจ อาสภมหาเถร) และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่บริษัท
ประยูรวงศ์พันธ์ตั้ง จำกัด, ๒๕๔๖.
- _____ . พุทธธรรม ฉบับขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ บริษัท
สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙).
- _____ . วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม. (กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๔๙).
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____ . พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- สุรพล ไกรสรารุฒิ. คู่มือปัญญาในพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ: ธรรมสถานจุฬาลงกรณ
มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์. พุทธวิปัสสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- Jennifer Borek. Borek Jennifer Inclusion and the Multiple Intelligences:
Creating a Student-Centered, Curriculum The Quarterly, 2003.
- Gardner Howard. Changing Minds:The Art and Science of Changing Our Own
and Other People’s Minds, Harvard Business School Press, Boston,
MA, 2004.
- _____ . Frames of Mind, The Theory of Multiple Intelligences, Tenth-
anniversary edition, New York: Basic Book, 2011.Horr
- _____ . Intelligence Reframed: multiple intelligences for the 21st
century., New York: Basic Book, 1999.
- Serif WebPlus, X7, 2014, Neuro-Link, Brain Training The Neuroscience of
Learning. http://www.neuro-link.org/web/brain_training.htm.
(Accessed on 1/3/2016).

